

Raffaella Cribiore klasszika-filológus, a New York University professzora (Department of Classics). Kutatási területe az antik oktatás története, a papirologia és az antik rétorika.

Görög nyelvű oktatás a hellénisztikus és római kori Egyiptomban: a tanárok és kötelességeik

Raffaella Cribiore

A Lukianos dialógusának (*Hermetimos, avagy a filozófiai irányzatokról*) bevezetőjében említett Hermetimos haladó diák, aki keményen küzd, hogy megmássza a tanulás meredek hegyét. Ám bús vallomásában elárulja, hogy bizony segítségre van szüksége: még mindig csak a hegy lábánál jár, mert az út nehéz és csúszós. Barátja, Lykinos azonban előáll egy megoldással, hogy Hermetimosnak ne kelljen többé aggódnia: kérjen segítséget tanárától. Sőt, ami még jobb:

Mestered minden bizonnyal alkalmas lesz erre a szerepre; tekintve, hogy ő már réges-rég fenn van – akárcsak Homéros Zeusa az aranyláncot –, leereszti majd hozzád szavait, felhúzza velük, és magához meg a tökéletességhez emel majd.¹

Az idők során a tanárok mindig, az oktatás minden szintjén döntő szerepet játszottak a diákok „hegymászásában”. De vajon mindig is ilyen segítőkész személyek voltak, akik, ha hatalmi pozícióba kerültek, ismereteik titkait bőkezűen megosztották tanítványaikkal? A Homéros által említett aranykötél motívuma nem éppen megnyugtató, sőt éppenséggel nagyon is fenyegető. Az *Ilias*ból idézett versben Zeus azzal fenyegeti az isteneket, hogy ha nem engedelmessé válnak neki, lehajítja őket az alvilágba. De ha egy aranykötélen próbálnának visszamászni az Olymposra, ő könnyedén megrázza és felrántja a kötelet, a rajta csimpaszkodókat és velük a szárazföldet és a tengert, hogy aztán minden a semmiben lengedezzen. Lukianos a jelek szerint pontosan tudta, hogy a tusakodás a legkevésbé sem idegen az oktatás világától.

Az alábbiakban az lesz a legfőbb törekvésem, hogy – a hellénisztikus Egyiptom dokumentumait egységes képbe foglalva – megvizsgáljam azokat a forrásokat, amelyek a tanárokról, valamint társadalmi és gazdasági pozícióikra vonatkoznak. Egy ókori diák jó néhány tanárral összeakadt tanulmányai során. Míg a fiúk és lányok tudományos és a közérkölcöskre vonatkozó oktatása tutorok, *paidagógosok* feladata volt a kisgyermekkorától egészen a pubertásig, a betűvetés és az irodalom tudományát mások, irodalomtanárok és rétorok felügyelték. Az oktatás folyamata és a tanárok pozíciói a görög–római világ egészében egyszerű, hierarchikus struktúrába szerveződtek. De, ahogy könyvem első fejezetéből is kiderül, az egyes tanulási fázisokat felügyelő oktatók kijelölése során nem mindig ugyanaz az elv érvényesült. A tanulmányok három, egymástól jól elkülöníthető szintje közötti határvonal időnként elmosódott, és megesett, hogy egyazon tanár több fázisért is felelős volt. A papirosokban minden egyes tanulmányi szint oktatói megtalálhatók, egyeseket még név szerint is azonosítani lehet. De nem mindannyian voltak férfiak; a nyolcvanhét tanár között, akiket a papirosokból ismerünk, nyolc nőt találunk.² Ám az utalások sajnos nagyon keveset vagy egyáltalán semmit nem árulnak el a tanárok oktatási tevékenységéről. A nevek adónyilvántartásokból, nem részletezett bizonylatokból, adásvételi szerződésekből vagy a tanárok társadalomban betöltött szerepét legalább némileg megvilágító számlákból származnak. Ám egy olyan társadalomban, ahol sokaknak egyáltalán semmilyen hozzáférése nem volt az írásos kultúrához, a tanárok társadalmi szerepének feltérképezésében sokkal több segítséget nyújtanak azok a dokumentumok,

amelyekben jegyzőként vagy írástudatlan emberek aláíróiként szerepelnek.³ A társadalomban betöltött szerepük a legjobban akkor körvonalazódik, amikor magánlevelekben vagy – ritkábban – kérvényekben jelennek meg.

Ez a fejezet impliciten egy olyan kérdéskört is érint, amelyvel részleteiben csak a könyv utolsó részében foglalkozom, de amelyet már most érdemes figyelembe venni. Ide olyan kérdések tartoznak, mint az ókori oktatók hatalmi helyzete, e hatalom korlátai, e hatalom hatásai a tanár-diák viszonyra, illetve annak vizsgálata, hogy mi volt a tanulmányok révén a diákok felé közvetített legfontosabb üzenet. A hatalmi viszonyok – azáltal, hogy mindig is kulcsszerepet játszottak az egyes emberek átalakulási folyamatát magában foglaló oktatási tevékenységben – a pedagógiai gyakorlatok téren és időn átívelő folytonosságának látszatát keltették.⁴ Az oktatók autoritása természetes módon fakad abból, hogy ők a tudás birtokosai. A tanárok jogát a diákok felügyeletére, értékelésére, illetve az oktatásból való kizárására hagyományosan az oktatási tevékenység részének tekintik. A tanárok hatalmi pozícióját ostromozó hatvanas évekbeli oktatáspolitikai után egyesek manapság ismét arra törekednek, hogy – az oktatási felelősség hangsúlyozása és munkájuk ellenőrzése mellett – felélesszék az oktatók hagyományos imázsát és a pedagógiai autoritás modelljét. Az erkölcsi hév és a nosztalgia megkísérli feleleveníteni azokat az időket, amikor a tanulás még pontosan annyit jelentett, hogy a diákok azt teszik, amit a tanár mond, és csöndben hallgatják, ahogy a tanár megosztja velük tudását.⁵ Az ókori oktatásban, amely szisztematikus szabályok összegyűjtéséből és rendszerezéséből állt, a tanár azt a személyt jelentette, aki rendelkezik a kulccsal e szabályok némelyike vagy akár mindegyike értelmezéséhez. Ám, ahogy minden más korban, a tanárok az antikvitásban sem csak osztályozáson, értékelésen, felügyeleten és fegyelmezésen keresztül fejezték ki autoritásukat, hanem olykor finomabb módon is, például dicsérettel és jutalmazással. A tanárok és a szülők erőteljes kontrollja közé szorult ókori diákok bizonyos értelemben áldozatai voltak a rendszernek. Persze ezt a képet is érdemes némileg árnyalni. A diákok nem pusztán magatehetetlen áldozatok voltak; az oktatás révén el is sajátítottak hatalmi mechanizmusokat, és megtanulták, miként lehetnek maguk is részei ezeknek. A maguk körül tapasztalt hatalmi viszonyok utánzásával akaratlanul is elsajátították, miként felügyelhetik egymást. A tanároknak pedig, akik úgymond „a hegy tetejéről” fejtették ki hatalmukat a diákok fölött, meg kellett birkózniuk a szülői felügyelet, a bizonytalan állás és a kiszámíthatatlan gazdasági körülmények hatásaival.

Oktatás családon belül és kívül: a *paidagógos*

A *paidagógosok* először akkor vették magukra a gyermeknevelés felelősségét, amikor a kicsinyek elhagyták dadáik karjait. Az ifjú fiú- és lánygyermek, illetve az otthonuktól távol tanuló kamasz fiúk esetében a *paidagógosok* hatalma lényegében a szülők hatalmát helyettesítette. Ám amikor a *paidagógosok* nem álltak a családok közvetlen irányítása alatt, hatalomgyakorlásuk köre kiterjedt, és maga a hatalomgyakorlás is önállóbbá vált. Bár a *paidagógosok* legtöbbször felső középosztálybeli családok alkalmazásában álltak, Rómában megesett,

hogy más társadalmi rétegek is igénybe vették szolgálataikat.⁶ A klasszikus és hellénisztikus kor vázái és terrakottái a *paidagógos* legtöbbször öreg, szakállas férfiként ábrázolják, aki ifjú tanítványával könyvet olvas, vagy iskolába kíséri őt.⁷ A római világ epigráfiai leletanyagának tanúsága alapján gyakran megessett, hogy a *paidagógosok* lányokat is felügyeltek, ám maguk a *paidagógosok* szinte kivétel nélkül férfiak voltak. Egy papiruszon azonban utalás található egy női *paidagógosra* is.⁸ A római kori Oxyrhynchosból származik az a kérvény, amelyet egy Peina nevű fiatal rabszolgánról lányként gondoskodó és őt oktató nő adott be. A kérvény beszámol róla, hogy amikor a lány – *paidagógos*, egy szabadosnő társaságában – éppen zeneórára és más képzésekre (*mathémata*) sietett, egy számaron lovagló ember elgázolta, és mindkét keze gyógyíthatatlan sérüléseket szenvedett.

Bár a történészek hajlamosak a *paidagógosok* szerepét a kisgyerekekre való felügyelettel azonosítani,⁹ feladataik messze túlmutattak ezen. Szerepet játszottak a diákok és családjaik közötti közvetítésben, felügyelték a tanulási folyamatokat, és tanulmányaik során egyfajta egyensúlyt és folytonosságot biztosítottak a fiúgyermekeknek. Ugyan a papiruszok *paidagógosokra* vonatkozó megjegyzéseinek legtöbbje nem szolgál részletes információkkal, azt ékesen bizonyítják, hogy ezek az oktatók a családok igényeit szolgálták ki a hellénisztikus kori Egyiptomban. Egyes papiruszok részletesebben is megvilágítják a *paidagógosok* szerepét a felső középosztálybeli ifjak életében.

A Kr. e. 3. században élt Ptolemaios Philadelphos király pénzügyminisztere, Apollónios alkalmazottja, egy bizonyos Zénón, aki gondoskodott öccse, Ephramostos neveléséről. Az ifjút, aki alapos oktatásban részesült Alexandriában,¹⁰ *paidagógos*, Styrax később sem hagyta magára, hanem amikor a fiú felnőtt, követte Philadelphiába.¹¹ Egy másik dokumentum, egy papiruszlevél őrzi egy római kori édesanya levelét fiához, Ptolemaioshoz, amelyben a *paidagógos* szolgálai származásáról esik szó:¹²

*Kérlek, ne habozz szót ejteni róla, ha bármire szükséged van. Nagyon elszomorodtam, amikor kathégétésünk, Diogenés lánya hírt adott apja távozásáról. Biztam benne, hogy legjobb képességei szerint fog gondoskodni rólad. Gondot fordítottam rá, hogy írjak neki és megérdeklődjem, mit olvasol. Azt mondta, már a hatodik könyvnél tartasz. Hosszsan beszámolt *paidagógosodról* is. Most tehát, fiam, rád és *paidagógosodra* hárul a feladat, hogy megfelelő tanárt találjatok... Üdvözlöm nagyérdemű *paidagógosodat*, Eróst.*

Oxyrhynchosban Ptolemaios középfokú oktatásban vett részt. Éppen az *Ilias* VI. könyvét olvasta,¹³ amikor tanára, egy vándoroktató elhatározta, hogy távozik a városból.¹⁴ Talán épp azért döntött így, hogy Alexandriában jövedelmezőbb állást találjon. Erős bizonyára már jó ideje Ptolemaios családjának alkalmazásában állt, és talán épp ő tanította meg az alapokat a fiúnak. De most, hogy Ptolemaios felcseperedett, vajon mi volt pontosan a *paidagógos* feladata?

Az irodalmi és epigráfiai források azzal segíthetnek e levél háttérének megértésében, hogy illusztrálják: a *paidagógosok* közel sem veszítették el jelentőségüket, miután egy tanítványuk felcseperedett. Sőt, éppenséggel központi szerepet kap-

tak. A Kr. u. 4. században Iulianus római császár *Misopogón* (351a) című művében ékes leírást hagyott hátra *paidagógosa*, Mardonios karakteréről. Mardonios nem csupán az etikett finomságaira tanította meg Iulianust, például arra, hogy az utcán járva hajtsa le a fejét (ez volt a gyermekek szerénységének egyik ismérve),¹⁵ de oktatói szerepet is magára vállalt mellette. Amikor arról próbálta meggyőzni védencét, hogy ne látogassa a színházi előadásokat és látványosságokat, amelyek oly népszerűek voltak Iulianus barátai között, mindig Homérostól vett idézetekkel érvelt:

Kedveled a löversenyeket? Homéros egyet nagyon is részletesen bemutat. Fogd a könyvet, és nézz utána! Azt hallod, hogy a barátaid pantomimtáncosokról fecsegnek? Hagyd csak, hadd csinálják! A phaiák ifjak tánca sokkal férfiasabb!

És így tovább. Mardonios otthon volt a filozófiában is, és Iulianust Platón, Sókratész, Aristotelész és Theophrastos szeretetére nevelte.

Elsősorban Libanios világitja meg számunkra, hogy egy-egy messziről érkező diákjára esetenként milyen hatalmas befolyással bírt *paidagógosa*.¹⁶ Libanios legtöbbször, bár nem mindig, jó szívvvel viseltetett a *paidagógosok* iránt. Egy hosszú levélben, amelyben egy diákja, Tirianos tanulmányairól számol be apjának, Libanios dicséri Marcellust, a fiú *paidagógosát*, aki úgy követte a diákot, akár egy árnyék, és mindig serkentette benne a tanulás szeretetét (*Ep.* 44). Az 58. beszédet pedig teljes egészében azért írta Libanios, hogy megdorgáljon néhány diákot, akik korábban szőnyegbe csavarva hajigáltak egy *paidagógost*. Az ideális *paidagógos* „a fiatalság virágának védelmezője”, aki, „akár egy kutya, amely farkast látott”, megóvjá az ifjakat a szeretőtől és az erkölcstelenségektől (7). Ám a *paidagógosok* feladata túlmutatott az erkölcsi iránymutatáson. Amikor déltájban véget értek az órák, a *paidagógosok* dolga volt segíteni az ifjaknak a házi feladat megoldásában, a memoriterek megtanulásában és további feladatok kijelölésében (9). De a *paidagógosok* nem csak védenek tanulmányi előmenetelében volt kulcsszerepük. Ha növendékük elégedetlen volt oktatójával, vagy az oktató más városba költözött, a *paidagógosok* segíteniük kellett új tanárt keresni. Ez kényes feladat volt, melynek kapcsán Libanios ellentmondásos érzései is felszínre kerülnek. Úgy vélekedett, bizonyos *paidagógosok* visszaélnek befolyásukkal: arra kényszerítik a tanárokat, hogy meghívják őket vacsorára; hogy saját padot kapjanak a tanteremben,¹⁷ sőt, esetenként még azzal is megfenyegették a tanárokat, hogy ha nem fizetik le őket, más iskolába viszik védenceiket (*Or.* 34. 30).

Erős, a *paidagógos* tehát hatalmi pozícióban volt Oxyrhynchosban; Ptolemaios anyja, aki az ifjú szülőfaluában élt, csak levelek révén közvetíthette akaratát. Miután az ifjak elhagyták otthonukat, hogy magasabb fokú oktatásban részesüljenek, a szülők csak azokból a hírekből tájékozódhattak, amelyek gyermekeiktől jutottak el hozzájuk, ezért kénytelenek voltak biztosítékokra támaszkodni. Egy másik levélből kiderül, hogy Theón, „a Nílus főpapja” elküldte fiát, Neilost és az egyik fivérét, hogy Alexandriában tanuljanak. A gyermekekkel tartott két rabszolga: egy Isidóros nevű *paidagógos* és egy másik, akinek az volt a dolga, hogy bérért dolgozva megteremtse a fiúk kiadásait fedező összeget.¹⁸ Amikor ez utóbbi rabszolga gon-

dokat kezdett okozni, Isidóros megláncolta, az ifjaknak pedig segített átvészelni a nehézségeket. Az előkelő családok számára, amelyek megengedhették maguknak, hogy gyermekeiket olyan helyre küldjék tanulni, ahol jobb oktatásban részesülhettek, a *paidagógosok* biztosítékot jelenthettek arra, hogy az ifjak ne szenvedjenek hiányt semmiben. De persze nem mindig így történt. A családok közvetlen ellenőrzése híján az is megese, hogy a *paidagógosok* visszaéltek hatalmukkal, és zsarnoki uralmat gyakoroltak a fiatalok fölött.

Az első kör tanárai: az alapfokú tanítók

Bár a *paidagógosok* olykor felbecsülhetetlen hatást gyakoroltak az általuk felügyelt gyermekek és fiatalok jellemére, szellemi fejlődésére, azért mégiscsak a családhoz tartoztak. A tanítványok által megismert első olyan oktatók, akik nem kapcsolódtak közvetlenül a családi körhöz, az alapfokú oktatók voltak – vagy legalábbis olyan tanárok, akik ebben a szerepben tevékenykedtek.¹⁹ Ezen a ponton mind az oktatás céljai, mind a tanítványok eredményei szerények voltak,²⁰ ám egy olyan társadalomban, ahol az emberek nagy része nem tudott írni és olvasni, az alapfokú oktatóknak fontos szerepe volt. Elvégre ők olyan ismeretekkel látták el tanítványaikat, amelyekkel azok bizonyos fokú megbecsülést szerezhettek, s amelyek gyakorlati hasznát is hozhattak számukra. Bár a papiruszok között az e tanárokról (*didaskaloi*) vonatkozó utalások nagy része mindenképpen alapfokú oktatókra vonatkozik, e források jelentőségének megítélése nem mindig könnyű. Az áttekintés előfeltétele az Egyiptomban és azon kívül, az alapfokú oktatás résztvevőire használt terminológia pontos feltérképezése. A görögül beszélő *oikumenében* számos kifejezés jelentett alapfokú oktatót: *grammatistés*, *grammatodidaskalos*, valamint *didaskalos*. Az első terminus – talán éppen azért, mert félreérthető – egyáltalán nem volt használatos Egyiptomban, és a másik kettő jelentősége sem minden esetben egyértelmű.²¹ Így van ez például két Ptolemaios kori papirusz esetében is (Kr. e. 2. század), amelyekben a *grammatodidaskalos* kifejezés, amely szó szerint leírja az alapfokú oktatás tanárainak feladatát, démotikus szövegek írásával foglalkozó egyiptomi írnokokra vonatkozik, akik talán betöltötték valamiféle tanári tisztséget egy írnokiskolában,²² de semmiképpen nem tartoztak a görög oktatás világához. Az általános értelmű *didaskalos* („tanár”) megnevezés pedig kimondottan bizonytalan, mert olyan személyekre is vonatkozhatott, akik ifjú inasokat vettek maguk mellé, és valamilyen szakmát tanítottak nekik. Az efféle „tanárok” semmiféle honoráriumban nem részesültek, mert hasznát húzták inasok munkájából.²³ Az inasok olyan alsóbb társadalmi rétegekből származtak, amelyeknek tagjai nem részesültek klasszikus oktatásban. Inaskodásuk idején aztán elsajátították azokat a szerepeket, amelyeket később, a dolgozó társadalomban betöltöttek. Fontos megemlíteni, hogy amikor a *didaskalos* szót ebben az értelemben használják, a jelentést mindig pontosítja valamely, az adott szakmára utaló kifejezés (például takács, fodrász). A papiruszok olykor nőket is „tanárként” említenek. Esetenként a *didaskalos* szót látják el nőnemű névelővel (*hé didaskalos*, „tanárnő”), máskor a szó hasonló jelentésű variánsait használják (úgy mint *deskalé*, *hé deskalos*). E szófordulatok részletes tanulmányozást igényelnek, amely-

re könyvem 3. fejezetében keríték sort. Ehelyütt legyen elég annyi, hogy bár a kifejezések legtöbbször szélesebb kontextus nélkül jelennek meg, valószínűsíthető, hogy az említett női tanárok kizárólag alapfokú oktatásban vettek részt. De mivel már az is ellentmondásos lehet, ha az egyszerű *didaskalost* használjuk egy férfire (hiszen a kifejezés különböző szintű oktatókra utalhat), érdemes minden egyes előfordulást külön-külön megvizsgálnunk.

Egy alexandriai üzletember, bizonyos Zénón iratai között találunk olyan leveleket, amelyek megfelelően példázzák mondanivalómat.²⁴ A levelek a Kr. e. 257–256-os évekből származnak. Ekkoriban Zénón Alexandriában lakott, bár gyakran utazgatott föl-le az országban. Zénónt egy alexandriai barátja, Hieroklés rendszeresen tájékoztatta arról, hogyan alakulnak üzleti ügyei a metropoliszban. Hieroklés küldte azt a részleteiben megmaradt levelet is, amelynek témája egy Pyrrhos nevezetű ifjú taníttatása, akinek új *didaskalosra* van szüksége.²⁵ E levél homályosan utal egy drachmában kifejezett pénzüsszegre is, amelyet egy bizonyos irodalomtanárnak kell megkapnia. Hieroklés még további három levélben foglalkozik Zénón e védencével, aki – a levelek tanúsága szerint – a hagyományos oktatáson kívül atlétikai edzésben is részesült.²⁶

Azt írtad nekem Pyrrhosról, hogy csak akkor vessük alá fizikai edzésnek, ha bizonyosan tudjuk, hogy győzni fog. Ám ha nem így van, ne engedjük, hogy az edzések hátráltassák egyéb tanulmányait, és ne költsük fölöslegesen. Nos, a fiút az edzések cseppet sem hátráltatják tanulmányaiban, sőt, ami azt illeti, jól halad mindkét tekintetben. Ami a bizonyosságot illeti: e tekintetben csak az istenek tudnának bizonyosat, de Ptolemaios mindenestre azt állítja, hogy a fiú – bár most még el-elmaradozik – messze túlszárnyalja majd jelenlegi versenytársait. Elvégre mi még csak most kezdtünk edzeni, nekik pedig már jelentős az előnyük. Tudnod kell azt is, hogy Ptolemaios a többi edzővel ellentétben semmilyen fizetésre nem tart igényt, s megelégszik mindössze azzal, hogy számodra elnyeri a koronát, mintegy viszonzásul azért a jóságért, amit kitartásoddal tanúsítottál, amikor mellette, egy vadidegen mellett tettél hitet, és továbbra is kitartasz mellette a palaestra dolgában.

E levélben egészen más oktatási ideálok jelennek meg, mint amikről a *Felhők* „igaz beszéd”²⁷ című részében (961–983) olvashatunk. Aristophanés Kr. e. 423-ban bemutatott darabjában a *gymnaseion*ban folyó edzés a hagyományos oktatási rendszer alapjaként jelenik meg.²⁸ Nemcsak arról van szó, hogy Pyrrhos saját kiválóságának előmozdítása helyett patrónusa dicsőségéért küzd. Zénón egyenesen attól tart, hogy a fizikai gyakorlatok miatt az ifjú nem fog kellőképpen elmélyedni az elme gyakorlatjaiban.

Bár az bizonyos, hogy Pyrrhos művelt emberek körében élt – ilyen volt például Hieroklés, aki kifinomult alexandriaiként ezt a levelet is jól megválogatott szavakkal, kiegyensúlyozott mondatstruktúrával fogalmazta meg –, *didaskalos*ának kilétét illetően nem tudhatunk biztosat.

Bár a papiruszok *grammata*, „betű” névvel illetik azokat a tanórákat, amelyekkel kapcsolatban felmerült az elhanyagolás veszélye, a kifejezés ez esetben alighanem többet jelent az írás-olvasás képességénél.²⁹ Valószínű, hogy Pyrrhos éppúgy

kamaszkorban volt, mint az a tizennégy éves fiatal, aki egy, a Kr. u. 2. századból származó *gymnaseioni* jelentkezésben leírja, hogy éppen a „betűket”, azaz az irodalmat, a grammatikusok szakterületét tanulmányozza.³⁰ Ám arról, hogy Zénón véndence mennyire haladt előre tanulmányaiban, még akkor sem tudhatunk bizonyosat, ha viszonylag pontosan meg is tudjuk állapítani, milyen korú volt a fiú. Meglehet, hogy Pyrrhos az évek során komoly szellemi és fizikai fejlődésen ment át, így megnyerve Zénón támogatását, aki megnyitotta előtte az atlétikai vetélkedés és az irodalom kapuit. Sőt, az sem kizárt, hogy Zénón, aki egyfajta pótapa lehetett a fiú számára, s bőségesen támogatta tanulmányait egy *didaskalos*nál, szexuális vonzalmat érzett a fiú iránt, és bőkezűségével sajátos motivációit fejezte ki.

Felsőfokú oktatás

Az elemi oktatás után a társadalmi elithez tartozó gyermekek megkezdtek nyelvtani és irodalmi stúdiumaikat.³¹ Bár a diákok nagy része itt is fiú volt, látni fogjuk, hogy olykor lányok is eljutottak erre a szintre. Sőt ismerünk néhány egészen kivételes esetet, amikor nők a diákok oktatásában is részt vehettek.³² A görög–római világban a felsőfokú oktatás sokkal egységesebb volt, mint az alapfokú, amelyet jelentősen befolyásolhattak a helyi igények. A felsőfokú oktatás révén a diákok olyan képzésben részesültek, amely biztosította számukra egy kivételezett társadalmi osztály tagjainak markáns identitását. Bár elméletben a felsőfokú oktatást mindig egy irodalomtanár (*grammatikos*) felügyelte, a gyakorlatban több, különböző elnevezéssel illetett oktató is továbbadhatta ugyanazt a hagyományos tudásanyagot. A felsőfokú oktatókat olykor *didaskaloinak* nevezik – alighanem így értendő a kifejezés a fentebb idézett levélben is –, de ugyanezt a szintet közvetíthették magántanárok (*kathégétai*) is. Ez utóbbiak olyan vándorok voltak, akik a városokat sorra járván, mindig jobb fizetésért ajánlották fel szolgálataikat. Habár nem mindig egyértelmű, hogy egy-egy *kathégétés* milyen szinten tanított, feltehető, hogy leginkább olyan fiúk és lányok tartottak igényt szolgálataikra, akik a nagy oktatási központoktól távol, vidéken kívántak magasabb szintű képzést kapni.

A fentebb idézett levél jól példázza, miféle hatalommal rendelkeztek klienseik fölött a felsőfokú oktatás képviselői. Levelemben Ptolemaios anyja beszámol aggodalmáról, amit az váltott ki belőle, hogy a fiú *kathégétése*, Diogenés Oxyrhynchosból elhajózott Alexandriába. A Kr. u. 2–3. században Oxyrhynchos fürdőekkel, gimnáziumokkal, boltíves oszlopsorokkal, lélegzetelállító templomokkal és egy óriási színházzal³³ ékes, virágzó városka volt. Ami azt illeti, épp egy felsőfokú oktatásban részesülő diák iskolai matekfeladványa teszi lehetővé, hogy megbecsüljük, hány ember befogadására volt alkalmas a színház.³⁴ Oxyrhynchos ezen felül otthont adott harsonások, szónokok és költők versenyeinek, a helyi ifjak tornabemutatóinak és a mesterek Homéros-szavatainak.³⁵ Ptolemaios végül minden bizonnyal talált másik magántanárt, akivel folytathatta Homéros tanulmányozását. Oxyrhynchos ugyanis állandó kulturális interakcióban volt Alexandriával, és munkát kereső emberek egész tömegei áramlottak a városba. Ám Ptolemaios anyjának aggodalma mégsem volt egészen alaptalan. Igazán hozzáértő tanárokat nem volt könnyű fellelni, és egy tutor váratlan távo-

zása éppen a folytonosságtól fosztotta meg a diákokat. Az antik oktatásnak fontos ismertetőjele a tanárok megbízhatatlansága. Mivel a piaci verseny meglehetősen korlátozott volt, a felsőfokú oktatásban tevékenykedő tanárok könnyedén uralkodhattak klienseik fölött. Ennek hatásai értelemszerűen leginkább vidéken voltak lesújtók, ahol egy *kathégétés* távozása után a diákok úgy maradtak sorsukra, hogy a tanulmányok meredek lejtőjén éppen csak megkezdték a fölfelé kaptatást. Persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy a tanárok megbízhatóságának hiánya gyakorta ingatag pénzügyi és társadalmi helyzetű következménye volt.

Ptolemaios azonban talán épp azok között a szerencsések között volt, akik Oxyrhynchos népnevelője, a városi hatóságok által a 3. században „közösségi *grammarios*”-nak kinevezett Lollianos óráira járhatott. Bár hasonló tisztségről egész Egyiptomban sehol máshol nincs tudomásunk, elképzelhető, hogy ez mindössze a források kiszámíthatatlan hagyományozódásának következménye. A Római Birodalom más régióiban ugyanis nagyon jól tetten érhető a felsőoktatás fellendítését célzó összbirodalmi politikai törekvés. Egy papirusztekercsben, amely Lollianos egy levelét, valamint egy kérvényének két vázlatát őrzi, a közösségi *grammarios* alacsony fizetése miatt panaszkodik.³⁶ Az aprólékosan megválogatott igealakokkal, kifinomult szókinccsel és kifejezésformákkal megtűzdelt szöveg ékes bizonyítéka Lollianos képzettségének. Elegendő mindössze a császároknak írt kérvény első részét szemrevételezni:

Istenekhez méltó nagylelkűségetek, amely birodalmatokat, az egész művelt világot beragvogja, valamint a Múzsákkal ápoli közeli barátságotok okán, elvégre Paideia mellettetek foglal helyet a trónszéken, feljogosítva érzem magam, hogy elétek tárjam igaz és jogos kérvényemet.

Az irodalomtanárok nem pusztán pedáns oktatók voltak, akik különböző szövegekkel bibelődtek rendhagyó nyelvi érdekességeket keresve. Néhányuk sokkal mélyrehatóbb ismeretekkel rendelkezett a költők műveit és magát a költészet mibenlétét illetően is. Néhány irodalomtanár, aki Libanios iskolájában az ifjabbak elméjének pallérozásával foglalkozott, prózai és lírai műveket is írt.³⁷ Egy régi oktatójának, Kleobulosnak, aki Egyiptomból érkezett Antiochiába, és akit egykori diákja jó költőnek, *didaskalos*nak és *paideutés*nek (nevelő) titulált, a szükség órájában Libanios még irodalomtanári állást is ajánlott.³⁸ A 4. századi költő, az Alexandriában irodalomtanárként tanító Palladas tulajdon munkáját tehernek tartotta.³⁹ Kevéssel utóbb tevékenykedett Alexandriában és Konstantinápolyban az az irodalomtanár, Hórapollón, aki nem pusztán kiváló tanár, hanem költő is volt, továbbá kommentárokat is írt a költők-höz.⁴⁰ Néhány papirusz megemlíti fiát, Asklépiadést és unokáját, Flavius Hórapollont is – eme 5. századi irodalomtanárok példája jól szemlélteti, hogyan öröklődött tovább ez a szakma egyes családokban akár három generáción keresztül is.⁴¹ Asklépiadésről úgy tartották, hogy a filozófia tudományában is járatos volt, és hogy „egész életét a Múzsáknak szentelte, ifjú embereknek tanítva az ősi tudományokat”. Fia, Hórapollón, aki Alexandria neves irodalomtanára lett, állítólag filozófus volt maga is. Apának és fiának tehát egészen széles volt a szellemi horizontja, habár mindketten az oktatásból éltek meg. Ugyanez elmondható Aurelius Kyrosról, az irodalomtanáról,

akit egész sor papiruszra írt számla említ, és aki alighanem a hasonló antaiopolisi költővel azonosítható.⁴² Az efféle irodalomtanárok minden bizonnyal meghatározó oktatók voltak, akik komoly hatást gyakoroltak diákjaik szellemi fejlődésére. Ám az esetek nagy részében e szakmát inkább a középszerűség jellemezte, valamint az, hogy a diákokat meglehetősen korlátozott értékű szellemi akrobatamutatóványok végrehajtására kényszerítette. Ahogy mindenkor, a tanulás haszna az ókorban is erősen függött a tanárok egyéni jellemvonásaitól, és ahogy a 4. századi rétor, Themistios is felismerte, az oktatók egyik fele ugyan valódi tanár volt, a másik fele azonban csak szeretett volna az lenni.⁴³

Retorikaoktatás

Az oktatás minőségével és az oktatók megbízhatatlanságával kapcsolatos problémák azonban nemcsak a felsőfokú oktatásban résztvevő ifjakat sújtották, hanem azokat a fiatal férfiakat is, akik komoly vetélkedéssel járó szakmákat megcélözva, közhivatalok elnyerése érdekében továbbtanultak, és belevágtak a retorikai képzésbe is.⁴⁴ Nők ugyanis ezen a szinten általában már nem tanulhattak. Bár az ifjak gondolkodását legfőképpen a felsőfokú oktatás formálta, a retorikai képzés hatalmi pozíciókhoz biztosított hozzáférést. Mivel a görög–római világban nem volt egyezményes hossza a tanulmányoknak, nem léteztek egyértelmű szabályok arra vonatkozóan, hogy hány évesen lehet belekezdeni a retorikai tanulmányokba, és emiatt meglehetősen sok minden homályos, a Libanios által közölt adatok értékes tanulságokkal szolgálnak. Libanios iskolájában az ifjak általában tizenégy-tizenöt éves korukban kezdtek retorikát tanulni. Az első évben az elmélettel foglalkoztak, a második évben Libanios asszisztenseinek segítségével a prózai szövegeket vették át, a harmadik évben pedig közvetlenül Libanios keze alá kerültek, és belevágtak a „rávezető gyakorlatokba” (*progymnasmata*).⁴⁵ Míg a negyedik és az ötödik év arra szolgált, hogy a diákok begyakorolják a szövegalkotási készségeket (*meletai*), a hatodik évben már arra is lehetőségük nyílt, hogy maguk is tanársegédeké válhassanak.⁴⁶ Ám azoknak a diákoknak az aránya, akik elvégezték a teljes képzést, nem volt igazán magas. A papiruszok olykor hírt adnak ezen a szinten oktató *sophistairól* és *rhétorestről*, Libanios írásai pedig tisztázzák a különbséget e két csoport feladatait illetően. Egy hagyományos iskola keretei között a *rhétorok* mindössze az elméletet oktatták, de nem terheltek a diákokat gyakorlatokkal. Ez utóbbi a *sophisések* feladata volt. A rétorok tehát nem az ékesszólás professzorai voltak, pozíciójuk ennél alacsonyabb volt, s így a katedra (*thronos*), amellyel rendelkeztek, szintén alacsonyabb rangú volt.⁴⁷ Ráadásul számos feladat hárult a magántanárokra, a *kathégétésekre* is, akik sűrűn költöztek egyik helyről a másikra. Egy Kr. u. 1. és 2. század fordulóján keletkezett levél, melyet Neilos küldött az apjának, Theónnak, heves szavakkal tárja elének a fiú zabolátlan érzelmeit, s élénk képet rajzol azokról a problémákról, amelyekkel egy diáknak ekkoriban meg kellett küzdenie:⁴⁸

Azt reméltem, hatalmas előnyre teszek szert azzal, hogy sietve lehajózom. Erre mit nyertem szorgalmammal?! Ahogy magántanár után kajtattam, tudomásomra jutott, hogy sem Chairemon, a kathégétés, sem pedig Didymos, Aristoklés

fia, akiknek kezei között én is reménylettem némi sikert elérni, nincsenek már a városban, s csak azok a trágyadombiak maradtak meg, akik mellett a legtöbb diák nyílegyenesen megindul a tehetség elfecsérlésének útján. Erről az ügyről már neked is írtam korábban, de most írtam Philoxenosnak és a barátainak is, hogy kikérjem a tanácsukat. Be is mutatnak annak a férfinak, akit ők nagyra tartanak, s akit – „bár ő alázatosan kérte Theón jóindulatát” – te azzal az indokkal utasítottál rögvest vissza, hogy képzettsége teljességgel elégtelen. Amikor tájékoztattam Philoxenost a véleményedről, ő maga is sietett egyetérteni veled, és kifejtette, hogy mindössze a sophistések alacsony száma miatt szánja ezt a várost. Azt is mondta, hogy úgy tűnik, Didymos, aki jó barátja, lehajózott [ti. a Niluson Alexandriába], és most iskolája van ott. Közölte, hogy utána fog nézni a többieknek is, de most arra biztatja Apollónios fiait és Heródes fiát, hogy járjanak Didymos óráira. Mert mióta az a tanár, akinek az óráit eddig látogatták, meghalt, ők is, akárcsak maga Philoxenos, egy jobb kathégétés után kajtattak. Én, aki megesküdtem, hogy Didymosnak még csak a közelébe sem megyek, ha találom nevükhöz méltó kathégétéseket, rendkívüli módon el vagyok keseredve, hogy ez az ember, aki egykor csak egy vidéki tanító volt, eltökélte magát, hogy versenybe száll a többiekkel. Számot vetve tehát a helyzettel – úgy értem, semmi jó nem származik abból, ha az ember tanárt fogad, hacsak nem tekintjük jónak azt, hogy egész pénzhegyeket költünk el a semmire –, világos, hogy a magam erejére kell támaszkodnom. Kérlek, mihamarabb írd meg a véleményedet. Ahogy Philoxenos is mondja, Didymos bármikor a rendelkezésemre áll, és megad nekem minden segítséget, amit csak tud. Ha az istenek is úgy akarják, talán elég lesz az is, ha csak csendben hallgatom, hogyan szavalnak a rétorok, s köztük Poseidónios.

Ez a levél jó néhány diákról tesz említést, akik elkeseredetten kutatnak egy jó tanár után. Apollónios fiait az ifjú Libaniosra emlékeztetnek, aki épp a kiváló rétor, ascaloni Ulpianus óráin tanult, amikor utóbbi hirtelen meghalt. Halott mestere után sóvárogva Libanios „úgy kezdett más, még életben lévő tanárok óráira jární, akik pusztán árnyékai voltak az igazi tanároknak, ahogy az emberek vekninként falják a kenyeret, pedig valami sokkal ízletesebbre vágynak”.⁴⁹ Mivel megfelelő professzort szemmel láthatólag nem talált, Libanios renthagyó megoldáshoz folyamodott: abbahagyta a retorikai képzést, és egy irodalomtanár segítségével újra nekiveselkedett a klasszikus auktorok műveinek. Libaniosé azonban kényszermegoldás volt. Neilos és társai minden bizonnyal folytatták a kutatást egy megfelelő tanár után. Neilos ugyanis abban a reményben költözött Alexandriába, hogy két tanár óráján is részt vehet, csak hogy ők időközben elhagyták a várost. Mivel apja nem hagyta jóvá egy másik professzor felfogadását, akit ő maga alkalmatlannak ítélt, Neilosnak nem maradt más választása, mint Didymos, aki véleménye szerint csak „vidéki suttyók” oktatására volt alkalmas. Félmegoldásként, hogy valami retorikai képzésben mégiscsak részesüljön, Neilos eljárhatott bizonyos rétorok nyilvános előadásaira. Ezeket a bemutatókat a rétorok önmaguk népszerűsítésére használták, de egyben arra is lehetőséget biztosítottak a diákoknak, hogy nyilvános beszédmódot tanuljanak, felmérjék és kiválasszák leendő tanáraikat.

Ám arról sem szabad megfeledkezni, hogy Neilos magyarázkodó levele nemcsak arra szolgál, hogy az ifjú álláspontját megvilágítsa, hanem arra is, hogy az ifjú céljainak elérését leginkább elősegítő, sanyarú képet rajzoljon a helyzetről. Ebben az időben Alexandria azért csak nem volt annyira híján a retorikatanároknak, ahogy azt a fiú állítja.⁵⁰ Érdemes figyelembe venni egy egészen eltérő perspektívát is: azt, hogyan láthatta egy Libanioshoz méltó professzor a tanítás helyzetét és diákjainak viselkedését a 4. századi Antiochiában. Libanios ugyanis egyre-másra arról panaszkodik, hogy tanítványai állandóan elégedetlenkednek, és folyton új tanárokat keresnek: *És ahogy iskoláról iskolára vándorolnak, és bejárnak minden iskolát, végül visszatérnek ahhoz a tanárhoz, akit kezdetben hátrahagytak* (Or. 43. 8). Ha egyik diákja elhagyta, és elszegődött egy másik oktató órájára, a szóban forgó professzor igencsak elkedvetlenedett, megutálta iskoláját, s a többi diákját is gyanakodva figyelte (Or. 43. 6). Persze Libanios szavait is érdemes némi óvatossággal olvasni.

A tanárok társadalmi és anyagi helyzete

Feladataikhoz és képességeikhez hasonlóan a tanárok társadalmi és anyagi helyzete is meglehetősen sokféle lehetett. A források azt sejtetik, hogy az egyes tanárok helyzete még adott oktatási szinten belül is nagyban függött személyes körülményeiktől, családjaik vagyontól és kapcsolati hálójától. Általánosságban elmondható, hogy – akárcsak manapság – minél magasabban állt egy tanár az oktatási struktúrában, annál nagyobb megbecsülés és tisztelet övezte, s annál biztosabb volt anyagi helyzete is. Bár a társadalmi különbség egy jelentős oktatási központban tevékenykedő, felsőfokú oktató és egy alapfokú oktatást nyújtó vidéki tanító között épp akkora volt, mint diákjaik között, nem érdemes minden fenntartás nélkül elfogadnunk az antik irodalmi hagyomány által ránk testált, különösen az alapfokú tanítókkal kapcsolatos, uniformizált képet.

Közismert, hogy a Kr. e. 4. századi szónoktól, Démosthenéstől a Kr. u. 4. századi Libaniosig számtalan szerző kifejezi legteljesebb megvetését az elemi tanítókkal szemben, akik szerény tudásukat anélkül bocsátják áruba, hogy bármiféle társadalmi rangot követelhetnének meg. Azzal vádolni valakit, hogy maga is tanító, vagy azzal, hogy az apja tanító volt, egészen hétköznapi sértésnek számított.⁵¹ A Kr. e. 3. századi költőt, Kallimachost azzal gúnyolták, hogy maga is tanító volt. A 10. századi, ún. Suda-lexikon leírja, hogy Kallimachos, mielőtt az udvarba került volna, bevezető nyelvórákat tartott egy Alexandriához közeli faluban, Eleusisban. Ám ez szinte bizonyosan csak csúfolódás volt, vagy egy kortárs komédia egy tréfájának maradványa. Kallimachos olyannyira nem volt tanító, hogy ötödik jambusában komoly megvetését fejezi ki a közönséges tanítókkal szemben, amikor gúnyolódva arra kéri egyiküket, hogy ne molesztálja diákjait.⁵²

Bár e klisé némileg talán tükrözi a realitásokat, valószínű, hogy még az alapfokú irodalomoktatás is bizonyos fokú megbecsüléssel járt együtt, különösen azokban a kisebb közösségekben, ahol egy ideig még a felsőbb társadalmi osztályokba tartozó családok gyermekei is a helyi tanítóktól függtek. Egy római terrakotta egy ilyen tanárt ábrázol, akit épp népes gye-

reksereg vesz körbe (1. kép).⁵³ A kompozíció, amelyben az ábrázolt alakok jóformán egybeolvadnak, a szereplők rendkívül szoros viszonyára enged következtetni. Egyes esetekben a papiruszokból az is kiderül, hogy a tanárok és volt diákjaik között kifejezetten baráti viszony is kialakulhatott. Az egyiptomi Philae-sziget Isis-templomában található az a felirat, amely szerint egy bizonyos Korax az Ízisz istennőnek szánt felajánlásába nemcsak önmagát és fiát, de saját egykori tanárát és annak fiát is befoglalta⁵⁴ (a feliraton Korax egészséget és gazdagságot kér egykori iskolamesterének). Sőt, egy papiruszlevélből kiderül, hogy miután a diákok elhagyták szülővárosukat, hogy magasabb fokú oktatást kapjanak, gyakran sóvárgással emlékeztek vissza hátrahagyott tanáraikra.⁵⁵

A hellénisztikus Egyiptomban az egyszerű tanítók gyakran írnokként és jegyzőként is tevékenykedtek.⁵⁶ Márpedig egy olyan társadalomban, ahol a legtöbb ember írástudatlan volt, egy levél megírásában vagy egy aláírás papírra vetésében nyújtott segítség gyakran eredményezett hálálkodó megnyilvánulásokat. A Mediterráneum másik felében, a Kr. u. 1. századi capuai tanító, Philocalus síremléke őriz egy erre utaló feliratot, amely szerint az elhunyt szerény tanítói fizetését azzal a másodlagos tevékenységgel egészítette ki, hogy „pontosan jegyzett le végrendeleteket”.⁵⁷ Arról azonban sehol sincs szó, hogy az egyiptomi tanárok fizetést kaptak volna írnoki tevékenységükért. Ezért nem zárható ki az sem, hogy ezt az elfoglaltságot ingyen vagy egyszerűen természetbeni juttatásokért cserébe végezték el közösségeiknek. A tanárok feladatának természetes kiterjesztése volt, hogy szükség esetén segítették az írástudatlanokat (ahogy nem példa nélküli ez a modern világban sem).⁵⁸

Tagadhatatlan, hogy az irodalomtanárok és a rétorok magasabb társadalmi státuszra tarthattak igényt, mint a hétköznapi tanítók.⁵⁹ A források arra engednek következtetni, hogy e két csoport – legalábbis a késő antikvitásban, az 5. századtól kezdve – magas státuszra és annak a Flavius-névnek a használatára tarthatott igényt, amely megkülönböztette a császári vagy katonai szolgálatot ellátó, illetve közszolgaként dolgozó kiváltságosokat az Aurelius-nevet viselő, szélesebb néptömegektől.⁶⁰ Nehéz megállapítani, pontosan mit jelentett e név a felsőfokú oktatók esetében, mert közel sem egyértelmű, hogyan jutottak hozzá a Flavius-címhez a császári bürokrácián kívül állók. Nem kizárt, hogy egyes, kimagaslóbb tanárok nem oktatói, hanem birodalmi hivatalnokai tevékenységükért kapták meg a flaviátust. Még ennél is zavarba ejtőbb, hogy bizonyos irodalomtanárok, mint például az Alexandriában tevékenykedő Flavius Hórapollón, a még előkelőbb *lamprotatos* („legkiválóbb”) címet is használhatták. Nem tudhatjuk, utóbbiak örökölték-e, vagy valamilyen különleges megtiszteltetés révén részesültek ebben az elismerésben.⁶¹ A sok bizonytalanság dacára azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a felsőfokú oktatásban tevékenykedő tanárokat bizonyosan körülragyogta a tekintély egyfajta nimbusza.

1. kép. Római kori terrakotta szobrocska: tanító gyerekekkel (Párizs, Louvre, N 4648)

Néhány, a forrásokban felbukkanó ellentmondás megnehezíti, hogy egyetlen, egyéges képet alakítsunk ki a tanárok anyagi helyzetéről. A papiruszcorpus e tekintetben hiányos és ellentmondásos. Egy a Kr. e. 3. században kiadott uralkodói rendelet révén jelentősen javult az alapfokú oktatásban részt vevő tanítók társadalmi és anyagi helyzete. Ptolemaios Philadelphos király rendelete ugyanis mentesítette a sóadó alól az alapfokú görög tanárokat, tornatanárokat, Dionysos papjait, valamint a nyilvános versenyek győzteseit,⁶² sőt háztartásuk minden további tagját (azaz feleségeiket, gyermekeiket és rabszolgáikat) is. Amellett, hogy az ediktummal a király tanúságot tett általános philhellén érzelmeiről, előrelendítette a görög oktatás ügyét. Az alapfokú tanítók mindenestre alacsonyabb társadalmi réteghez tartoztak, mint az irodalomtanárok. Évszázadokkal később, Kr. u. 301-ben Diocletianus árrendelete ugyanezt az alá-fölé rendeltséget hangsúlyozta azzal, hogy kikötötte, az irodalomtanárok mindenkor fizetése négyszerese kell legyen a tanítókéinak.⁶³

E folyamat záróakkordjaként, Kr. u. 376-ban Gratianus törvénybe foglalta, hogy a retorikatanárok mindenkor fizetése kétszerese kell legyen az irodalomtanárokénak, amivel hivatalossá vált előbbieik pozíciója is.⁶⁴

A papiruszok alkalomadtán olyan *didaskalosok*ról is beszámolnak, akiknek rabszolgája, háza és földje van. Meglehet, bár korántsem bizonyos, hogy ezek az emberek egyszerű tanítók voltak. Azok a dokumentumok, amelyek természetbeni fizetségekről (búzáról, árpáról, olajról és borról) tudósítanak, csak hozzávetőleges információval szolgálnak. Eldönthetetlen, hogy pontosan milyen szolgálatokért és mekkora időtartamra jelentettek fizetséget ezek az adományok, hiszen számos foglalkozás esetében bevett dolognak számított, hogy a fizetség egy részét természetben kapta meg az, aki a munkát elvégezte. Egy a Kr. u. 2. századból származó levélben egy az Apollónios helytartó közvetlen környezetéhez tartozó férfi arra kéri a címzettet, hogy egyrészt küldjön galambokat és más madarakat egy Héraidus nevű lány tanárának (elképzelhető, hogy felsőfokú oktatóról van szó), másrészt küldje el asztalának maradékait a feladó lányát tanító férfinak, aki ezután „alaposan odafigyel majd a lányra”.⁶⁵ Nehéz eldönteni, hogy ezek ajándékok voltak-e, vagy egyszerűen a fizetség részei. Libanios a műveltek göggyével ócsárol egy elemi tanítót, bizonyos Optatost, akit mindössze két vekni kenyérral és némi egyéb élelmiszerral fizettek ki.⁶⁶ Eközben ő maga értékes ruhákat, aranyat és galambokat kapott ajándékba. S mivel ezeket az ajándékokat szokás szerint az év első napján adták át, úgy is lehet rájuk tekinteni, mint a tanár munkájáért adott fizetségre.⁶⁷ Mivel az alapfokú tanítók anyagi helyzete legtöbbször nem tette lehetővé luxus-cikkek élvezetét, meglepetésként érhet bennünket például az az információ, hogy egy tanító Kr. u. 108-ban a saját költségén állította helyre a falat Létó istennő templomában.⁶⁸ Általánosságban csak az olyan irodalom- és retorikatanárok engedhették meg maguknak, hogy időről időre nyilvános felajánlásokat te-

2. kép. Egyiptomi iskola a nyílt utcán 1870 előtt.
A gyerekek a földön ülnek, a tanár egy széken
(Osman, C. 1997. *Egypt Caught in Time*. Reading, Pl. 153 nyomán)

gyenek,⁶⁹ mint például Theón fia, Didymos, aki ilyen felajánlással kedveskedett Ízisznek Kr. u. 103-ban.⁷⁰

Valószínű, hogy a legtöbb irodalomtanár és rétor kényelmes életszínvonalat biztosíthatott magának. Közalkalmazotti bérükön – már amikor részesültek ilyenben – és a tandíjakon túl Vespasianus, Hadrianus, Antoninus Pius és Commodus császárok alatt még jelentős kedvezményeket is élvezhettek: mentesültek bizonyos adók alól, nem kellett részt venniük a helyi liturgiában és az őrszolgálatokban, nem kellett esküdt-székekben, illetve követként vagy katonaként szolgálniuk.⁷¹ De a kényelmes életforma alapvetően mindenképpen az oktató családjának gazdagságától függött. Flavius Hórapollón családjá például legalább három generációra visszamenőleg rendelkezett egyiptomi földbirtokokkal, Libanios tanára pedig, egy Didymos nevű, egyiptomi származású irodalomtanár megörizte egyiptomi birtokainak egy részét, noha Antiochiában és Konstantinápolyban tanított.⁷² Libanios maga is köztisztviselőnek örvendő, jómódú családból származott. Életszínvonala jelentősen túl is szárnyalta azt a nívót, amelyet korának más rétorai élvezhettek. A készpénzen kívül földekkkel, házzal, lovakkal, rabszolgákkal és könyvekkel is rendelkezett.⁷³ Egyszer, amikor még nem egész nyolc éve tanított Nikomédiában, jelentős összeget, 1500 solidust raboltak el tőle, de Libanios nem vesztette el a fejét (*Or.* 1. 61). A rétor nagyvonalúságát csodáló polgárok elhatározták, hogy kártalanítják Libaniosot, de ő még ezt az ajánlatot is elhárította.

Am mivel az irodalomtanárok és rétorok fizetése döntő részben állami támogatásból és tandíjából tevődött össze, és

különleges esetben az is előfordulhatott, hogy egy állami dotációban nem részesülő oktató csak néhány fizetni nem akaró diákot okított, az anyagi problémák és nehézségek nem voltak ismeretlenek a tanárok előtt. Palladas, egy alexandriai irodalomtanár rendszeresen szapult a saját szakmáját. Egy epigrammájában felsorolja azokat a válogatott módszereket, amelyekkel a diákok megpróbálták megúszni, hogy fizetniük kelljen. Egyesek ezüst helyett réz- vagy ólompénzzel akartak fizetni, mások pedig éppen tizenegy hónap után, épp azelőtt iratkoztak át más iskolába, hogy megfizették volna az éves tandíjat, az arany solidust.⁷⁴ Bár Palladas egy másik költeményéből kiderül, a rétor megengedhette magának, hogy „gyerekei, felesége, rabszolgája, madarai és kutyái lehessenek” (*Anthologia Palatina* X. 86), rendszeresen panaszkodott arról, hogy elviselhetetlen szegénységben kell élnie. Megítélése szerint minden keserűségének oka választott szakmája volt, amely a költők, de elsősorban Homéros *Ilias*ának tanulmányozására sarkallta:

Sanyargató nélkülözéseimnek Achilles haragja az oka, mert irodalomtanárrá tett. Bárcsak elpusztított volna e harag, akárcsak az akhájokat, s akkor nem kellene a nyelvtan pusztító éheztetését szenvednem. De szegény lettem, csak azért, hogy Agamemnón megszökhessen Briséis-szel, Paris pedig Helenével.

Anthologia Palatina IX. 169

Hasonlóképpen panaszkodik elégtelen javairól az egyiptomi Lollianos.⁷⁵ Paradox helyzet, hogy Lollianosnak, aki megbecsült szakmája gögjével és önnön műveltsége legteljesebb tudatában fordult kérelemmel a római császárhoz, arra kellett panaszkodnia, hogy éhezik, és még a családját sem tudja tisztességgel ellátni. Hivatalos címe, Oxyrhynchos „állami irodalomtanára” elméletileg borsos fizetéssel járt volna együtt, ám Lollianos a gyakorlatban csak elvétele kapta meg jussát, s akkor is többnyire savanyú bor és kukacos kenyér formájában. Mivel oktatási feladatai olyannyira leterhelték, hogy ideje sem volt rá, hogy fizetése ügyében a hatóságokkal huzakodjon, Lollianos kérvényezte, hogy a város utaljon ki számára egy közteret, amelynek a bérbeadásából, s az így befolyó bevételből kényelmesen megélhet. Kérélmé utolsó soraiiban a tanárokra jellemző méltóság burkolt felhangjával Lollianos leszögezi: egy közkert kiutalása lehetőséget biztosítana neki, hogy „bőséges időt fordítson a gyermekek oktatására”.⁷⁶

Ez a kérelem talán nem is volt annyira rendhagyó. Alig egy évszázaddal később, Libanios egy az Antiochiai városi tanáchoz intézett panaszában arra hívta föl a figyelmet, hogy négy segéde, maguk is rétorok, komoly anyagi gondokkal küszködnek, mert fizetésüket igen rendszertelenül kapják csak meg (*Or.* 31). Libanios fölvetette, hogy a négy rétor talán megkaphatná annak a városi birtoknak a haszonélvezeti jogait, amely rendelkezésére állt elődjének, Zenobiusnak is. Libanios szavainak tanúsága szerint a négy asszisztens még a pékeknek is tartozott, „s míg egyrésztől igyekeztek elkerülni a pékeket, nehogy tartozásaik megtérítésére kényszerüljenek, másrésztől hajkurászták is őket, hiszen szükségük volt kenyerekre” (*Or.* 31. 12, 15–16). Ha a tartozások elviselhetetlenül nagyra nőttek, a rétorok olykor kénytelenek voltak az utolsó nyakláncot is lekapni feleségük nyakáról, s zálogul a pékeknek adni. Persze

Libanios megindító beszámolóját, amely a tanács tagjainak szívét volt hivatott meglágyítani, némileg árnyalja a megállapítás, hogy e rétoroknak „mindössze” két-három rabszolgája volt.⁷⁷

Libanios szerint a tanárok gyakorta küszködtek anyagi gondokkal. Keserűen panaszkodtak, s olykor elmorfondíroztak azon is, hogy szakmát váltsanak (*Or.* 43. 19). Egyikük úgy vélekedett: „inkább parasztnak kellett volna állnom”, míg egy másik megállapította: „jobb hivatalnokként dolgozni”. Maga Libanios is, aki napjait jó-módban tengette, rendszeresen elpanaszolta, hogy nem kapja meg a neki járó fizetséget. Bár hajlott rá, hogy a szegény diákoknak elengedje tartozásaikat, rendszerint inkább felbőszült, mert diákjai a szüleitől kapott tandíjat szemlátomást inkább ivászatra, szerencsejátéokra és szoknyavadászatokra költötték.⁷⁸

A diákok ráadásul gyakran panaszkodtak is a túl magas tandíjakra. Különösen akkor, ha elégedetlenek voltak az oktatással, és amúgy is másik tanár után akartak nézni.

Úgy vélték, fölöslegesen pazarolták el az idejüket, s nem kötelesek tandíjat fizetni azokért a hónapokért, amikor semmit sem tanultak (*Or.* 43. 6). Pár retorikai tirádától eltekintve ezek a szavak feltűnően emlékeztetnek Neilos fentebb idézett panaszlevelére. De ami ennél is fontosabb, segítenek pontosabb képet rajzolni a tanítás és tanulás frontvonaláról.

Ostorral fenyítő mesterek

A tanárok korántsem ültek megingathatatlanul, kiválóságuk teljében a tanulás meredek hegyének tetején. Nem tudták felfelé kaptató diákjaikat kedélyesen felkalauzolni a hegyre, mert anyagi nehézségekkel és számtalan más bizonytalansággal küszködve maguk is igencsak ingoványos talajon álltak. Még a domináns pozícióiknak látszólag jobban kedvező felsőoktatásban is ki voltak szolgáltatva néhány befolyásos család hatalmának, amelyek egyik percről a másikra fenyegethették meg a tanárokat azzal, hogy gyermekeiket azonnali hatállyal kivesszék az adott iskolából. Különösen igaz volt ez azokban a nagy oktatási központokban, mint Alexandria és Antiochia, ahol bizonyos fokú versengés volt az oktatók között. A tanár-diák viszony gyakorta vezetett sérelmekhez és sértettséghez, panaszokhoz a másik önzéséről és tisztességtelen viselkedéshez mindkét oldalról. Nem kell meglepetést okoznia annak, hogy a tanárok, Zeushoz hasonlóan, olykor nem bírtak ellenállni a kísértésnek, és hevesen megrázták a kötelet, amelyet korábban ők maguk eresztettek le a tanulmányok meredek emelkedőjén baktató diákoknak. Elkerülhetetlen, hogy a tanárok terve-

3. kép. Apuliai vörösalakos peliké: a felső zónában szandállal büntető nő elől menekülő kisfiú, az alsó sorban tekercest és táblát olvasó nők. Kr. e. 350–340 körül (Szentpétervár, Ermitázs Múzeum, inv. 317)

ző, szervező, osztályozó és értékelő munkájára a megfélemlítés eszközeként tekintünk. Ám az antikvitásban ehhez még hozzájön a fizikai büntetés mint a rendetlenkedő vagy tanulni nem akaró gyerekek megregulázásának bevett módszere. Az iskolamester botot hordott magával, amivel elérhette, hogy a gyerekek tiszteljék, ha őt nem is, hát legalább az adott tárgyát. Az elme szigorú tornáztatása révén a diákoknak helyes viselkedési mintákat kellett elsajátítaniuk, míg a rossz mintákat a verések voltak hivatottak eltüntetni.

A kemény, erőszakos módszerek az ókor után is megkeserítették a tanárok és diákok közötti viszonyt. Egy az 1500-as évek körül írott költeményben például egy diák, miután kegyetlenül elnászpángolták, elképzelem, hogy tanára nyúllá, könyvei pedig kutyákká változnak, akiket a diák élvezettel uszít rá a nyúlra, hogy levadásszák áldozatukat.⁷⁹ Az egyiptomi arab iskolákban még a 19. század végén is a szék és a bot volt a tanár hatalmának szimbóluma (2. kép).

A görög és római irodalom számtalan utalást tartalmaz az oktatásban alkalmazott erőszakos eszközökre.⁸⁰ Az esetek döntő részében a fiúknak kellett szenvedniük tanáraik erőszakosságától. Nehéz eldönteni, miért olvasunk keveset iskolákban elvert lányokról.⁸¹ Talán azért, mert az oktatók a lányokkal szemben engedelmesebbek voltak. Vagy talán azért, mert a fegyelmező iskolamester toposza egyszerűen nem foglalta magába a lányok megverését. Vagy ez is csak azt bizonyítja, hogy a lányok egyszerűen kisebb számban részesültek oktatásban. Bár semmilyen írásos forrás nem számol be szabadoslányokat megverő apákról, olykor olvashatunk férjeik által bántalmazott feleségekről.⁸² Valószínű, hogy a lányok testi fenyítését többnyire az anyák és a háztartás idősebb, női rabszolgái végezték. Ugyanakkor minden bizonnyal voltak erőszakos apák is, akik nem áttalották így megregulázni lányaikat. Végül pedig csak azért, mert nem tudunk róla, közel sem biztos, hogy a lányok mindenféle fizikai fenyítést megúsztak férfi és női oktatóik iskoláiban.

Ugyan egyes vélekedések szerint a klasszikus görög világban kevésbé voltak elterjedtek e szigorú fegyelmezési módszerek, mint a római korban és azután, valójában már a legkorábbi időkben számos beszámolót olvashatunk fizikai büntetésről.⁸³ A vázafestményeken és a terrakottákon rendszeresen megelevenednek a testi fenyítés pillanatkepei. Az ábrázolások azt mutatják, hogy a verés eszköze otthon általában a szandál volt, amelyet mindkét szülő használt.⁸⁴ Az anyák, legyenek akár istennők, mint az Erőst elverő Aphrodité, akár egyszerű halandók, láthatólag rendkívül praktikus eszköznek találták a szandált. Egy athéni vázán például egy olyan nő látható a nők házrészében, aki szandállal ver egy eredménytelenül menekülni igyekvő kisfiút (3. kép). Az

iskolákban sem volt példa nélküli, hogy szandállal verjenek el egy diákot. Bár mindössze Phianas, a Kr. e. 1. századi epigrammaköltő számol be szandállal fegyelmező tanárokról, sokatmondó, hogy az iskolákat ábrázoló vázafestményeken a szandál gyakorta ott lóg a falon más oktatási segédeszközök társaságában. Sőt, az iskolaábrázolásokat is egyértelműen alátámasztják, hogy fizikai eszközöket nemcsak a neveletlen gyerekek megregulázására, de a rossz tanulmányi eredmények megbüntetésére, sőt a versenyeken való biztatásra is használtak.⁸⁵

A fizikai fenytetésre vonatkozó egyik legalapvetőbb forrás Heródes *Didaskalos*ából származik, amelyben Metrotimé elviszi rakoncátlankodó fiát, Kokkalost az iskolamesterhez, hogy az megbüntesse. A fiú hiába fohászodik újra és újra az ő drága műzsáihoz, akiket elhagyott. Kokkalost ugyan azért büntetik meg, mert ellógtta az iskolát, és helyette kockázni ment, az igazság az, hogy büntetésének fő oka a tanulmányokban való sikertelensége volt. Miután Metrotimé hosszan ecseteli Kokkalos hibáit, az iskolamester „a harapós szíjjal és a bikacsökkel” korbácsolja meg a fiút, és hallani sem akar a kevésbé fájdalmas ostorról, amellyel Kokkalos is megalkudott volna (68–73). Ahogy Phianas Kallónról, a tanárról írt epigrammája is tanúsítja, az iskolamestereknek bőséges oktatási eszköztár állt rendelkezésére:

A vénség kalodájában senyvedő Kallón Hermésnek, az Úrnak ajánlja iskolamesteri szakmájának ezen emlékeit: a sétatálcáját, amely lépteit vezérelte, a macskát (himas) és a fütykőst (narthéx), amik mindig kéznél voltak, ha egy kisfiú fejére kellett rászózni, a kecses, sivító bikacsököt, a vékonytalpú papucsot, és végül a sityakot kopasz fejről.

Anthologia Palatina VI. 294

A Phianas által említett sétatálcát arra is használták, hogy diákokat fenytítsenek, de a vázafestményeken legtöbbször az oktatók kezében látható.⁸⁶ A fütykőst, amely gyakorta feltűnik az 5. századi vázákön, latinul *narthex*, illetve *ferula* névvel illették, és a nyugati iskolákban szintén afféle nádpálcaként szolgált.⁸⁷

Az oktatás módszerei nem sokat változtak a római korban sem. A 2. századi Lukianos *Az élőkődő* című művében (13) az oktatást saját szakmájával összehasonlítva előnytelen párhuzamot mutat be:

*Ki az, aki lakomáról valaha is kisírt szemmel távozott volna, mint ahogy az iskolából jövő gyerekek? Vagy ki indult kedvtelen arccal vendégségbe, mint ahogy a gyerekek általában iskolába mennek?*⁸⁸

Hasonló keserűséggel idézi fel az iskolákban rendszeresített testi fenytéseket a 4. századi keresztény szerző, Ágoston is: „kínpadot, csipkedővasat és egyéb kínzószerszámot... amiket akkor tanítóinktól szenvednünk kellett” (*Vallomások* I. 9).⁸⁹ Némileg ironikus, hogy ugyanaz az Ágoston panaszkodik a gyerekként elszendvedett kegyetlen bánásmódról, aki a *Levelekben*⁹⁰ a gyerekek testi fenytetésének gyakorlatát nagyon is helyesli. A kereszténység elterjedése után eszerint nem igazán alakult át az oktatás módszertana.

A kemény fegyelem éppoly jellemző volt a hellénisztikus kori Egyiptom nevelési kultúrájára, mint a görög–római világ

más régióira. Már a fáraókorabeli Egyiptom oktatási struktúráját is kegyetlen fegyelmezések tarkították. Egy papiruszra írt szállóige a következőképpen szól: „Az ifjú fülei a hátán vannak. Akkor hallja meg a szavakat, ha ütik”.⁹¹ Ezek a fegyelmezési eljárások, ahogy azt két példa is tanúsítja, később sem koptak ki a gyakorlatból. Egy római kori viasztabla örzi annak az irni tanuló diáknak a munkáját, aki a tanára által az első sorba írt alábbi szállóigét másolta le négyszer: „Tanulj keményen, fiú, vagy eltaposnak.”⁹² Egy másik diák, aki már előrébb járt a tanulásban, és aki egy papiruszdarabon egyik diáktársával osztozott, a Kr. e. 4. századi költőtől, Menandrostól származó szállóigével üzent: „Akit nem taposnak el, az nem is tud tanulni.”⁹³ Jellemző, hogy a 4. századi irodalomtanártól, Theodosiustól származó ún. *Kánonok*, amelyek a névszók, melléknevek és igék ragozásának szabályait gyűjtik egybe, a számos más iskolai feladatban is ragozott *typtein* („ütni”) ige révén mutatják be a ragozási paradigmát. Ez a példa feltűnik már a Kr. u. 2. századi alexandriai irodalomtanár, Apollónios Dyskolos példái között is, aki *Szintaxis* című művében a következő példamondatot használja: *Üssük meg a gyermeket, aki rakoncátlankodik!* (1. 111 Uhlig). De az Apollónios és más irodalomtanárok által idézett példák némelyike olyan egyszerű és csiszolatlan struktúrával rendelkezik, hogy az embernek óhatatlanul az az érzése támad, a példák közvetlenül az iskolai hétköznapok világából származnak. Egy másik példában Apollónios épp azt a *deirein* igét használja, amellyel a két fentebbi példában a diákok az „eltaposni” jelentést kifejezték.⁹⁴

Am az iskolai erőszakot nem szabad az antik világ általános erőszakosságától elvonatkoztatva értékelnünk. A tanárok közel sem voltak a büntetés szükségességét képviselő felfogás egyedüli hívei. Ők csak a nevelésnek azt a gyakorlatát alkalmazták, amely az otthonokban is teljességgel elfogadott volt. A görög és a rómaiak egészen természetesnek tekintették, hogy a józan ész által irányíthatatlan és valahol az emberek és vadállatok között félúton elképzelt gyerekeket és szolgálkat időnként megverjék.⁹⁵ Így vélekedett, példának okáért, a Kr. e. 4. századi filozófus, Platón is, aki szerint nemcsak a tanároknak, de mindenki másnak is, aki részt vesz a gyerekek megfékezésében – szülők, dadák, *paidagógosok* – kötelessége a gyerekeket szigorúan fogni, mert viselkedésüket éppúgy el kell egyengetni, „ahogy a görbe és hajlott fadarabot szokás kiegyenesíteni”.⁹⁶ Egy a bizánci korból származó papiruszlevél jól illusztrálja a szülők hozzáállását a szigorúsághoz. Egy apa, aki saját fiával, az iskolában nem túl jól teljesítő Anastasiozzal kapcsolatban írt a fiú tanáranak, arra biztatja az iskolamestert, hogy büntesse meg fiát:

*Verje csak meg, mert azóta, hogy nem találkozott az apjával, nem kapott verést! Márpedig jót tenne neki, mert a háta hozzászakott már, és szüksége van a napi adagjára.*⁹⁷

Ugyanez a harag érzékelhető Kokkalos anyjának reakciójában is. Metrotimé nem pusztán rezzenéstelenül figyel a fia kegyetlen megkorbácsolását, de még esdekel is az iskolamesternek, hogy „egészen naplementéig folytassa tevékenységét” (*Didaskalos* 88). A szülők és a *paidagógosok*, akik egészen kicsi kortól kezdve ekképpen fegyelmezték a gyerekeket, olykor később sem változtattak hozzáállásukon, amikor a gyermek már felnőtt, és átlépett a felsőfokú oktatás világába. Libanios ékes

szavakkal írja le ezt az otthoni „ütközetet”, amelyben tanárok és apák voltak a főszereplők. A rétor *paidagógos*okat bemutató ambivalens ábrázolása bizonyára nem volt teljesen alaptalan. Egy retorikai gyakorlatban azt a fajta kegyetlen oktatót állítja pellengérré, aki egész nap diákját macerálja, nyaggatja, csúfolja, és a megfélemlítés eszközeivel, a szíjjal és a pálcával álló nap a diák nyomában jár.⁹⁸ Ennek az oktatónak abban a levélben válnak egészen konkréttá a körvonalai, amelyben Libanios egy atyát figyelmeztet rá, hogy fiának nevelője olyan monotóniával veri a gyereket, ahogy egy gályarab csapkodja evezőjével a tengert (*Ep.* 1188. 3–4).

Ám hiába verték meg esetenként gyermekeiket, a társadalmi elitet képező szülők bizonyos mértékben láthatóan tisztában voltak azzal, hogy a gyerekeket nem ajánlatos szolgák módjára megszegényíteni és egészen szolgalelkűvé alázni.⁹⁹ Elvégre a gyermekét verő szülő alakja mégsem vált klisévé, és nem is szerepel gyakran az irodalmi forrásokban. Ugyanakkor mind a szolgák elverése, mind az iskolai fenytések irodalmi toposzokká értek. S bár előbbi bizonyára a mindennapi valóság leképeződése, azt szinte lehetetlen megállapítani, hogy az iskolai verések mennyire voltak meghatározóak a hétköznapiakban.

Sőt, a görög és római világban néhányan elvéve még fel is emelték szavukat az iskolák fizikai bántalmazást toleráló gyakorlata ellen. Plutarchos és Quintilianus érvelése szerint az oktatásban oly elterjedt, durva eljárások csak rabszolgákhoz illenek, mert az iskolában inkább kontraproduktívnak bizonyulnak.¹⁰⁰ Ezek a felhangok azonban többnyire megmaradtak néhány felvilágosultabb gondolkodó elszigetelt ellenkezésének, s nem igazán befolyásolták az erőszak alapfokú oktatásban elterjedt modelljét. Mindenesetre azt is le kell szögezni, hogy érezhető különbség mutatkozik abban, ahogy a tanárok a gyerekeket és a felnőtteket kezelték. Az erőszakos eljárások inkább a fiatalabb és elvileg „irracionalisabb” diákokat sújtották. A megfélemlítés eszközei ugyan a felsőfokú oktatásban is gyakorta megmutatkoztak, de úgy tűnik, ezen a szinten a tanárok valamelyest mérsékelni igyekeztek indulataikat.¹⁰¹

Ez a kettősség több okra is visszavezethető, s köztük is az egyik leginkább alapvető az oktatás által közvetíteni kívánt társadalmi nevelés természetéhez kapcsolódik. A tanárokhoz hasonlóan, akik egyszerre voltak hatalmi és – más személyeknek, illetőleg életkörülményeiknek – kiszolgáltatott pozícióban, a diákok sem csupán az erőszak elszenvedői voltak. A késő antikvitás iskoláit nagyon is jellemző feszültség tetten érhető a tanárok autoritásának ellenálló, zabolátlan diákok példáján, amelyről a források sem hallgatnak. Persze az ilyen történetek meglehetősen ritkák. Ám a hatalom és az erőszak számos más, alattomosabb módon is áthatotta az oktatás folyamatát. Ahogy a diákok fenytésben részesültek, vagy végignézték, ahogy társaik fenytéseket szenvednek el, lényegében a saját későbbi

4. kép. Attikai vörösalakos csésze: iskolásdit játszó gyerekek, a „tanár” előtt két, papirusztekercset és írotáblát tartó fiú áll. Kr. e. 460 körül (New York, The Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund 1917, 17.230.10)

társadalmi szerepükre készültek. Míg a szabad születésű asszonyoknak, s köztük is különösen a felsőbb társadalmi osztályok képviselőinek otthonaikban egyszerre kellett a szolgálat és a hatalom szerepeit magukra vállalniuk, s egyszerre parancsolni az alájuk rendelteknek és eltűrni a velük szembeni erőszakot, az elit férfitagjainak sokkal könnyebb dolga volt. A férfiak sok tekintetben a hatalom legfőbb kifejeződési formái voltak. A fiúk már az oktatás legelső fázisaiban megkezdték a hatalommal való azonosulást és a hatalomgyakorlásban való részvételt. Egy vázaképen egy diák, aki „tanárosdit játszik”, felül egy székre, és kezébe botot ragad (4. kép). A *Didaskalos*ban osztálytársai fogják le Kokkalost, amíg tanára megkorbácsolja (59–62). Hasonló jelenetek láthatók pompeii falfestményeken és egy a görög–római korból származó gemmán is.¹⁰² De az elit felsőfokú oktatásban résztvevő tagjai még ennél is jobban azonosultak jövőbeli, hatalomgyakorló szerepükkel. Mivel a felsőfokú oktatás egyik fő célja az volt, hogy felkészítse a diákokat a hatalomgyakorlásra, a felsőfokú tanárok többnyire tompítottak az erőszakos módszereken. A megszemélyesítéseket és szavakat magukba foglaló retorikai gyakorlatok révén a fiúk megtanultak parancsolni, és begyakorolhatták későbbi családfői, rabszolga-tulajdonosi, ügyvédi és hatalmi szerepeiket.¹⁰³

Más, praktikusabb okok, mint például a diákok nagyobb termete, és többnyire kivétel nélküli előkelő származásuk (szemben az alapfokú oktatásban résztvevő diákcsoportok sokféleségével) szintén komoly szerepet játszottak abban, hogy az idősebb diákok enyhébb bánásmódban részesültek. A gazdag szülők feltehetően könnyebben meg tudták védeni fiaikat, különösen azért, mert – ahogy azt Libanios levelezése is számos ponton bizonyítja – rendszerint ők maguk is személyesen kötődtek valamelyik befolyásos tanárhoz. Sőt, az is valószínű, hogy a tárgyak, amelyeket ezek a fiatal férfiak tanulmányoztak,

maguk is egyfajta védelmet jelentettek a rossz bánásmóddal szemben. A retorika a rend és az önfegyelem képzésére szolgált. Ehhez a pallérozott világhoz, amelyet finoman kiegyensúlyozott szófordulatok harmóniája és jól begyakorolt hanglejtés határozott meg, aligha illett a fizikai erőszak. Libanios igyekezett diákjaiba inkább tiszteletet, mint félelmet plántálni (*Or.* 58. 1 és 38). Amikor arra kényszerült, hogy nyilvánosan szembeszálljon az oktatási módszereivel kapcsolatos kritikákkal, büszkén kijelentette: „A tanításba némi finom kedélyességet csempészek, s ez okból nem is kell elvernem a diákjaimat. Hiszen mindent megtesznek maguktól is” (*Or.* 2. 20). Keményebb elbánásra csak ritkán volt szükség: például akkor, amikor egy diák a szellemi képzés helyett minden energiáját a fizikai képzésre fordította. Ezért írta Libanios egy befolyásos apának, aki fia elverésének okát tudakolta, hogy az ifjút „lustálkodáson” kapta, amikor az „lábainak gyorsaságát bizonygatta, s azért a lábait verte el, hogy a fiú ne feledje, a jövőben inkább egy másik versennyel, a nyelv versenyével illenék foglalkoznia” (*Ep.* 1330. 3).¹⁰⁴

De alighanem a pusztá kényelem igénye is szerepet játszott abban, hogy a felsőfokú oktatás tanárai tartózkodtak a diákokkal szembeni túlzott erőszaktól. Az elégedetlen fiatalok, akik épp azt tanulták, hogyan fejezzék ki magukat, alighanem képesek voltak meggyőzni szüleiket és *paidagógos*aikat, hogy ajánlatos lenne iskolát váltaniuk. Az antikvitásban a diákok elvesztésének réme állandó fenyegetést jelentett a tanároknak. Ahogy öregedett, és egyre inkább szembesült retorikai iskolájának lassú hanyatlásával, Libanios – annak ellenére, hogy még ekkoriban is biztos helyzetben volt, és semmiféle anyagi gonddal nem küszködött – maga is bizonytalanabbá vált. Egy érvelésben, amelyben az iskolát elhagyó diákok viselkedését szapulja, azt állítja, hogy bár a fegyelem laza, a tanárok maguk is tehetetlenek:

*Amikor a diákok lustálkodnak, a tanárok még csak megszidni sem merik őket. Amikor alszanak, a tanárok nem merik felkelteni őket. Amikor rendetlenkednek, a tanárok csak meglapulnak. Jól tudják, hogy nem teszik helyesen, de azt is tudják, tapasztalatból, hogy számukra is veszélyt hozhat, ha felemelik hangjukat (*Or.* 43. 10).*

Jegyzetek

A tanulmány eredetileg a szerző *Gymnastics of the Mind* című monográfiájának (Cribiore 2001) 2. fejezeteként jelent meg. Köszönet a szerzőnek és a Princeton University Pressnek hozzájárulásukért a magyar fordítás megjelenítéséhez.

- 1 Fein Judit fordítása. Vö. *Ilias* VIII. 19–26.
- 2 Az erre vonatkozó hivatkozások listájához lásd Cribiore 1996, 161–170.
- 3 Lásd lentebb, 9. oldal.
- 4 Lásd Popkewitz–Brennan 1998, 231–251.
- 5 Lásd Green 1998, 173–204.
- 6 A Rómában tevékenykedő *paidagógosok*kal kapcsolatos feliratokról lásd Bradley 1991, 37–75.
- 7 Lásd Beck 1975, 12, 65, 66–67 stb., illetve 13, 71–74 stb., valamint 15, 81–83 stb.
- 8 A Kr. u. 1–2. századról lásd *P. Oxy.* L. 3555, illetve 7 skk. alább.
- 9 Marrou 1975, I. 217–218, II. 65–66.

Ahogy rendszerint, ezúttal sem kell szó szerint venni mindazt, amit Libanios a szónoklat hevében állít. Úgy tűnik, maga az oktatás ruházta fel a diákokat azzal a hatalommal, amely tanáraik túlkapasainak legyőzéséhez kellett. Az ókor osztálytermeinek működésére oly nagyon is jellemző feszültség, amely részben a tanárok és diákok egyenlőtlen viszonyának következménye volt, a tanárok bizonytalan helyzetétől is jelentősen függött. A hellénisztikus Egyiptomban, csakúgy, mint mindenhol máshol, a bizonytalanság és az anyagi nehézségeknek a körülményektől függő rögzültsége jelentősen hozzájárult az osztályterem világának frusztrációjához. Libanios aligha túlzott, amikor megállapította, hogy egy tanárnak mindenkivel – diákokkal, szülőkkel, *paidagógosok*kal, sőt még a nagyszülőkkel is – számolnia kellett. Sőt, akkor sem mondott nagyot, amikor leszögezte, hogy egy tanár mindenki céltáblájává vált, ha nem volt képes a diákok tohonya természetét legyőzve rávenni őket, hogy vegyenek részt a munkában, „még ha köből vannak is, még ha az istenek fiai is” (*Or.* 25. 46). Az ókori világ sok tanára minden bizonnyal épp ebben a helyzetben volt: kiszolgáltatva a szolgálataik iránt mutatkozó bizonytalan keresletnek és a szülők hajlandóságának – vagy éppen vonakodásának –, hogy kifizessék a tandíjat. E számtalan feszítő kényszer közepette – állítja Libanios – a tanárok az Erinysöket hívták segítségül ama diákjaik ellen, akik nem értették meg nehézségeiket (*Or.* 43. 17). Talán az is egy tanár volt, aki – egy Egyiptomban talált római osztrakon tanúsága szerint – haragját egy az Erinysökhöz írt fohással csillapította le.¹⁰⁵ Bár a diákok maguk is rabszolgák voltak tanáraik kezei között – érvel Libanios –, maguk a tanárok is számos mesternek szolgáltak.

Ahogy felfelé kaptattak a tanulás meredek lejtőjén, a diákoknak számtalan nehézséggel kellett megküzdeniük – de a tanárok sem sokban különböztek Sisyphostól, aki Homéros leírása szerint egy sziklával küszködik, s hiába görgeti fel egy hegyre, újra és újra végig kell néznie, ahogy legurul (*Or.* 25. 46).

Kelenhegyi Andor fordítása

- 10 Lásd *P. Col. Zen.* II. 60.
- 11 Lásd *P. Lond.* VII. 2017.
- 12 *P. Oxy.* VI. 930. Vö. alább, 6–7. oldal.
- 13 Az utalás Homéros VI. könyvére inkább az *Ilias*ra, mint a kevésbé népszerű *Odyssiára* vonatkozik.
- 14 A *kathégétésekről* lásd alább, 6–7.
- 15 Vö. Xenophón: *A lakedaimóniak állama* III. 4. Egy komikus részlet található Kock 366-on, illetve Plutarchos: *Moralia* 439F, valamint Lukianos: *Szerelmek* 44.
- 16 Kettő, például, egyiptomi származású volt. Libanios diákjainak származásáról lásd Petit 1956, 114.
- 17 Libanios: *Orationes* 43. 9, *bathru tychein* (342. 21). A *bathron* a diákoknak fenntartott szék volt. Eredetileg a tanárok a tanteremben kívül várakoztak egy *paidagógeion* nevű teremben. Lásd többek között Démostenés XVIII. 258.
- 18 Lásd *P. Oxy.* XVIII. 2190, valamint Rea 1993.
- 19 A irodalomtanárok időnként egyszerű betűvetést oktattak.

- 20 Lásd Criore 2001, 6. fejezet.
- 21 Legkésőbb a Kr. u. 2. századtól a *grammatistés* kifejezés is jelelheti a irodalomtanárt. Lásd Aelius Aristeidés: *Orationes* 28. 26, p. Keil 150.8.; Libanios, aki sohasem nevezett volna egy irodalomtanárt *grammatikos*nak. Wolf (1952, 34–35) megemlíti néhány az ő életét megelőző, vagy vele egykorú példát. Kaster 1988 (447–450) minden bizonyítékot áttekint a késő antikvitással kapcsolatban. Festugière (1959, 105 és 6. jegyzet) úgy vélte, hogy a *grammatistés* már a legkorábbi idők óta a költők kommentátorait jelölte. Ennek bizonyítékaként Platon *Államát* idézi (VII. 809e–812b).
- 22 Lásd *P. Ryl.* IV. 572, valamint *BGU* VI. 1214. Vö. Maehler 1983, 196–197; S. P. Vleeming 1994, 185–187.
- 23 Lásd Bergamasco 1995; Bradley 1991, 106–112. Az inasokkal kapcsolatban lásd Criore 2001, 3. fejezet.
- 24 *P. Carr. Zen.* 59098, 59060, 59061; *P. Lond.* VII. 1941.
- 25 Lásd *P. Carr. Zen.* 59098, kifejezetten töredékes.
- 26 Lentebb idézni fogom a *P. Lond.* VII. 1941 számú levelet, ami legkorábban készült. A hiányzó részleteket többnyire rekonstruálni lehet a másik két levélből. *P. Cair. Zen.* 59060 és 59061, amelyek szinte teljesen megegyeznek az előbbivel.
- 27 Arany János fordítása.
- 28 Lásd Morgan 1999.
- 29 Lásd Criore 1996, 20, 60. jegyzet.
- 30 Lásd *P. Oxy.* XXII. 2345, amely említi a fiú életkorát. Ez a tény, továbbá az, hogy ezt a teljesítményt más, hasonló jellegű dokumentumban nem említik, arra enged következtetni, hogy Pyrrhos már túl volt az alapfokú oktatáson.
- 31 Lásd Criore 2001, 7. fejezet.
- 32 Lásd Criore 2001, 3. fejezet.
- 33 Lásd Turner 1952, 78–93, valamint *Akten des VIII Internationalen Kongresses für Papyrologie* 1956, 141–146.
- 34 Lásd *PSI* III. 186, amely megőrzi egy geometriai feladvány egy színházzal kapcsolatban, valamint a színház alaprajzát. A feladatban a férőhelyek száma, 8400 a megoldás.
- 35 Lásd *P. Oxy.* XXII. 2338. I. 42 és VII. 1050.
- 36 *P. Oxy.* XLVII. 3366.
- 37 Lásd Wolf 1952, 39–41.
- 38 Lásd *uo.* 71–73, különösen az *Ep.* 361-et. Továbbá lásd Criore 2001, 1. fejezet.
- 39 Több mint száz Palladának tulajdonított epigrammát őriz a *Görög Antológia*. Lásd Cameron 1993. Palladas elégedetlenségével kapcsolatban lásd lentebb.
- 40 Lásd Kasrer 1988, 294, 77. jegyzet.
- 41 Lásd Criore 1996, 168–169. Lásd Criore 2001, 1. fejezet.
- 42 Lásd Kasrer 1988, 265, 41. jegyzet.
- 43 *Or.* 11, 220. Schenkl, II. 18–19.
- 44 A retorikai iskolák tananyagával kapcsolatban lásd a 8. fejezetet.
- 45 Lásd Petit 1956, 88, 90–91.
- 46 Egyes diákok hosszabban is folytattak retorikai tanulmányokat. Libanios egyszer például nyolc éven át tanult egy diákjával. Lásd Festugière 1959, 179.
- 47 Lásd Pinto 1974, 157; Wolf 1952, 9–24; Boulanger 1923, 76. Bár nevezhetjük Libanios retornak, nem volt *rhétor* a szó görög értelmében. Ebben a vonatkozásban inkább *sophistés*nek kell neveznünk.
- 48 *P. Oxy.* XVIII. 2190.
- 49 Libanios: *Or.* 1. 8. Ulpianusszal kapcsolatban lásd *Or.* 36. 10.
- 50 Schubert 1995 elemzi Philostratos ezzel kapcsolatos hallgatását. Alexandria Theónról, aki retorikai bevezető tankönyvet készített, lásd Criore 2001, 8. fejezet.
- 51 Booth 1981, 1–20 összegyűjti az ezzel kapcsolatos összes anyagot. Lásd még Démostenés: *A koszorú* 129, 258.
- 52 Lásd Cameron 1995, 3–7.
- 53 Lásd Besques 1992, 39, D 4384. illusztráció, amelyben a központi figurát *paidagógos*ként határozzák meg. Ám ez a definíció valószínűtlen, mert a *paidagógos*okat legtöbbször csak egy gyerekkel ábrázolják.
- 54 *SB* I. 4099.5, a Kr. e. 2–1. századból.
- 55 A thonisi diák nosztalgiájával kapcsolatban lásd *SB* III. 6262.
- 56 Criore 1996, 22, 82. jegyzet.
- 57 Bonner 1977, 150.
- 58 Erre szolgál példaként Walter Salles kortárs brazil filmje, a *Központi pályaudvar*, amelyben egy nyugdíjas tanár ír ingyen leveleket az írástudatlanok nevében.
- 59 Társadalmi és anyagi helyzetükkel részletesen Kaster (1998, 99–134) foglalkozik.
- 60 Lásd Keenan 1973, 33–63; 1974, 283–304; 1983, 245–250. Egy efféle címmel rendelkező, de betűvetést tanító irodalomtárról lásd 39–40, illetve 170.
- 61 A kifejezés (Horapollón magát *lamprotatos*nak hívja) a latin *clarissimus* megfelelője.
- 62 Lásd *P. Hal.* 1. 260–265; Criore 1996, 21.
- 63 *Edictum de Pretus* 7. 66 (ed. Lauffer), 124–125: fizetésül a tanítók és *paidagógos*ok havi 50 denariust kaptak, míg az irodalomtanárok 200-at, a rétorok pedig 250-et.
- 64 *Cod. Theod.* 13. 3. 11.
- 65 *P. Giss.* 80; Heraidusszal kapcsolatban lásd Criore 2001, 3. fejezet, illetve *P. Oslo* III. 156.
- 66 Libanios *Or.* 42. 26, 4–7.
- 67 Lásd Petit 1956, 145, 40. jegyzet.
- 68 *SB* I. 680.
- 69 Az irodalomtanárok és rétorok komolyabb közadományairól lásd Kaster 1988, 111–112.
- 70 *SB* V. 8815.
- 71 Lásd Parsons 1976, 441–446.
- 72 Lásd Kaster 1988, 112–113 és 269–270.
- 73 Lásd Petit 1866, 62–63.
- 74 Lásd *Antholiga Palatina* IX. 174; Cameron 1965. Az emberek mindig is törekedtek arra, hogy lealkudják a tandíjakat. A Kr. e. 3. században a filozófus Theophrastos olyan szülőkről számol be, akik, hogy elkerüljék a ráfizetést, egész *antheszion* hónapban nem küldték iskolába gyermekeiket, mert ebben a hónapban úgyszólván sok volt a szünnap.
- 75 Lásd fentebb, 7. oldal.
- 76 *P. Oxy.* XLVII. 3366, C68.
- 77 De az is tény, hogy a rabszolgák nem voltak különösebben drágák.
- 78 Lásd Libanios: *Or.* 3. 6. Libanios nem megy bele a részletekbe, és csak annyit állapít meg, hogy a diákok szexuális kicsapongásai időnként túlléptek mindazon, amit a szokások megengedtek.
- 79 Lásd Furnivall 1868, 1969, 385–386; Hanawalt 1993, 84. Angliában a durva korbácsolások a késő 17. században kezdtek kikopni a közoktatásból (Stone 1977, 439–444). Az Egyesült Államok némely vidéki térségeiben a mai napig használatosak bizonyos fizikai büntetési formák.
- 80 A büntetésekről némi anyagot gyűjtött össze Booth (1973, 107–114). A továbbiakban nem az ő példáira koncentrálok.
- 81 Lásd Bonner 1977, 135–136; Martialis IX. 68. 1–2, Ausonius 22. 33–34.
- 82 Lásd Clark 1998, 109–129.
- 83 Muller érvelése szerint (1910, 292–317) a 4. századtól a fizikai fegyelmezések egyre gyakoribbá váltak.
- 84 Például azon az attikai vázán (Beck 1975, 53, 274 stb.), amelyen egy gyerek öt szandálnyomot mutat a testén.
- 85 Lásd pl. a zeneiskolát (Beck 1975, 52, 273 stb.).
- 86 Lásd Beck 1975, 46, 276.
- 87 Martialis X. 62. 10; Bezaley 1933, 400–403.
- 88 Bollók János fordítása.
- 89 Vass József fordítása.

- 90 Lásd Wiedemann 1989, 105–106.
 91 Vö. *Papyrus Anastasi* V. 3. 9.
 92 Lásd Cribiore 1996, 134. jegyzet.
 93 Uo., 257. jegyzet.
 94 Lásd *Syntax* I. 141.
 95 Wiedemann (1989, 27–30) úgy véli, hogy a gyerekek elverése a paraszti társadalmakra jellemző.
 96 Platón: *Prótagoras* 325d (Bárány István fordítása); lásd még *Törvények* VII. 808d–e.
 97 Lásd *SB* V. 7655.
 98 *Chria* 3, Forester 8. kötet 84–85.
 99 Lásd Saller 1994, 133–153. Az elit fiúgyermekét illető otthoni, fizikai fegyvelmezésről meglehetősen keveset írnak a római források. Arról pedig végképp semmilyen információ nem áll rendelkezésre, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegekbe tartozó gyerekeket mennyire gyakran verték meg.
 100 Plutarchos: *De liberis educandis* 8F; Quintilianus I. 3. 14.
 101 Nem értek egyet Boothsal (1973, 109), aki szerint a fizikai fenytést minden szinten, teljes erővel alkalmazták.
 102 Beck 1975, 275.
 103 Bloomer 1997.
 104 Norman 1992, 139. jegyzet.
 105 Lásd *O. Edfu* II. 308, ami csak egy efféle fohász szegényes bevezetőjét örizte meg. Mivel az Edfuban talál osztrakonok jelenlegi hollétéről semmilyen információnk nincs, lehetetlen megállapítani, pontosan milyen körülmények között keletkeztek.

Bibliográfia

- Akten des VIII Internationalen Kongresses für Papyrologie – International Congress of Papyrology*. Wien, 1956.
 Beck, A. F. 1975. *Album of Greek Education*. Sydney.
 Bergamasco, M. 1995. „Le δίδασκαλικοί nella ricerca attuale”: *Aegyptus* 75, 95–167.
 Besques, S. 1992. *Catalogue raisonné des figurines et reliefs*. 4, 2. Paris.
 Bloomer, W. M. 1997. „Schooling in Persona: Imagination and Subordination in Roman Education”: *Classical Antiquity* 17, 57–78.
 Bonner, S. F. 1977. *Education in Ancient Rome*. Berkeley.
 Booth, A. D. 1973. „Punishment Discipline and Riot in the Schools of Antiquity”: *Échos du monde classique* 17, 107–114.
 Booth, A. D. 1981. „Some Suspects Schoolmasters”: *Florilegium* 3, 1–20.
 Boulanger, A. 1923. *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d’Asie au IIe siècle de notre ère*. Paris.
 Bradley, K. R. 1991. *Discovering the Roman Family*. Oxford University Press, Princeton.
 Cameron, Averil. 1965. „Roman School Fees”: *Classical Review* 79, 257–258.
 Cameron, Alan. 1993. *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*. Clarendon Press, Oxford.
 Cameron, Alan. 1995. *Callimachus and His Critics*. Princeton University Press, Princeton.
 Clark, P. 1998. „Women, Slaves and the Hierarchies of Domestic Violence”: S. R. Joshel – S. Murnaghan (szerk.): *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*. London, 109–129.
 Cribiore, R. 1996. *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt*. Atlanta.
 Cribiore, R. 2001. *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton–Oxford.
 Festugière, A. J. 1959. *Antioche païenne et chrétienne: Libanios, Chrysostome et les moines de Syrie*. Paris.
 Furnivall, F. J. 1868. *Early English Meals and Manners: with Some Forewords on Education in Early England*. London (reprint: 1969).
 Green 1998 – lásd Popkewitz–Brennan.
 Hanawalt, B. A. 1993. *Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History*. Oxford University Press, Oxford.
 Kaster, R. A. 1983. „Notes on Primary and Secondary Schools in Late Antiquity”: *Transactions of the American Philological Association* 113, 223–246.
 Keenan, J. G. 1973. „The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 11, 33–63.
 Keenan, J. G. 1983. „An Afterthought on the Names Flavius and Aurelius”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 53, 245–250.
 Maehler, H. 1983. „Die griechische Schule im ptolemäischen Ägypten”: *Studia Hellenistica* 27, 191–203.
 Marrou, H.-I. 1937. *Études sur les scènes de la vie intellectuelle figurant sur les monuments funéraires Romains*. Grenoble.
 Morgan, T. 1998. *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*. Cambridge University Press, Cambridge.
 Muller, A. 1910. „Studentenleben im 4. Jahrhundert n. Chr.”: *Philologus* 69, 292–317.
 Norman, A. F. 1960. „The Book Trade in Fourth-Century Antioch”: *Journal of Hellenic Studies* 80, 122–126.
 Parsons, P. J. 1980–81. „Background: The Papyrus Letter”: *Didactica Classica Gandensia* 20–21, 3–19.
 Petit, L. 1866. *Essai sur la vie et la correspondance du sophiste Libanios*. Paris.
 Petit, P. 1956. *Les étudiants de Libanios: Un professeur de faculté et ses élèves au Bas Empire*. Paris.
 Pinto, M. 1974. „La scuola di Libanio nel quadro del IV secolo dopo Cristo”: *Rendiconti Istituto Lombardo* 108, 146–179.
 Popkewitz, T. S. – Brennan, M. (szerk.) 1998. *Foucault’s Challenge: Discourse, Knowledge, and Power in Education*. New York.
 Saller, R. P. 1994. *Patriarchy, Property and Death in the Roman Family*. Cambridge University Press, Cambridge.
 Schubert, P. 1995. „Philostrate et les sophistes d’Alexandrie”: *Mnemosyne* 48, 178–188.
 Stone, L. 1977. *The Family, Sex, and Marriage in England, 1500–1800*. Harmondsworth.
 Turner, E. G. 1952. „Roman Oxyrhynchus”: *Journal of Egyptian Archaeology* 38, 78–93.
 Vleeming, S. P. „Some Notes on Demotic Sribal Training in the Ptolemaic Period”: *Proceedings of the Twentieth International Congress of Papyrology*. Copenhagen, 185–187.
 Wiedemann, T. 1989. *Adults and Children in the Roman Empire*. New Haven.
 Wolf, P. 1952. *Von Schulwesen der Spätantike: Studien zu Libanios*. Baden-Baden.